

A határozott névelő

Egedi Barbara

1. Bevezetés

A *Magyar Generatív Történeti Szintaxis* projektről

→ Vállalkozásunk: folyamatosan készülő és bővülő ómagyar annotált adatbázis létrehozása, amelyben majd morfológia információk alapján is lehet keresni (az elméleti nyelvészeti és nyelvtörténeti kutatások számára is egyaránt hasznos!)

→ Emellett: egyes elméleti problémák feldolgozására is vállalkozunk (én: főnévi szerkezetek mondatánát és a kapcsolódó jelenségeket vizsgálom)

→ Az előadás egy korábbi verziója elhangzott az októberi szegedi konferencián „Az ómagyar határozott névelő kialakulásának grammatikai vonatkozásai” címmel (A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei VI, 2009. október 14-15). Akkor már megfogalmaztam a témában bizonyos elméleti kérdésfeltevéseket, és felállítottam egy hipotézist, amit most újra ismertetek, illetve továbbfejlesztetek bizonyos irányokban...

→ JókK: azért fontos a névelő kialakulásának és viselkedésének vizsgálatában, mert bár a késői ÓM-hoz soroljuk, ez az első hosszú, összefüggő, elbeszélő nyelvemlék!

2. A ÓM határozott névelő kialakulása és jellemzői

- A nyelvtörténeti szakirodalomban kialakult vélemények (kritikai) bemutatása a magyar határozott névelő kialakulásával kapcsolatban
- A kurrens álláspont gyengeségeinek bemutatása a névelő átmeneti szófaji jellegére vonatkozólag
- Kiinduló hipotézis és érvelés emellett, ti. a névelő megléte a legkorábbi szöveges emlékeinktől!
- Egy lehetséges elmélet felvázolása a magyar főnévi szerkezetben megfigyelhető grammatikalizálódási folyamatok generatív szemléletű modellezésére

2.1. A magyar határozott névelő kialakulása

A magyar nyelvtörténeti kutatásokban általánosan elfogadott nézet:

A határozott névelő a magyar nyelv története során belső fejlődés eredményeképpen alakult ki (már: Simonyi 1914: 68-69; Klemm 1928: 317). Ennek ideje a korai ómagyar korra, a kései ómagyar kor első felére tehető, forrásaként pedig a mutató névmási módosító állapítható meg. (Hagyományosan: főnévi mutató névmás kijelölő jelzős szerepben).

Minderről: D. Máta 2003: 419-420; I. Gallasy 1991, 1992

Ez az – amúgy sok más nyelvben is adatolt – folyamat szépen illeszkedik a tipikus *grammatikalizációs mechanizmusok* közé (vö. Heine – Kuteva 2002: 2-3), hiszen a változás során a mutató névmásban kódolt szemantikai jegyek egy része [jelen esetben a +deictic/+dem jegy] elveszik (deszemantizálódás), az új elem szélesebb kontextusban használható (extenzió / kontextus általánosodás), egyszerűsödik a morfológiai és fonológiai felépítése [alakváltozatoktól mentes, nem ragozható] ill. egyik allomorfja idővel pusztán magánhangzóra rövidül (dekategorizálódás és erózió / fonetikai redukció).

Ezen felül: A névelő megjelenésére is jellemző – a grammatikalizálódás folyamán gyakran megfigyelhető – *hasadás*, mely során a kérdéses elem egyik használatában megőrzi eredeti paramétereit, míg másik használatában grammatikalizálódik, és elszenvedi a fenti változásokat.

A határozott névelő kialakulása a főnévi mutató névmás és a határozott névelő kettéválásának eredménye, ahogy ezt az idézett nyelvtörténeti munkák meg is állapítják.

2.2. Probléma: Az egyértelmű elkülönítés

Az ómagyar szövegekben nem mindig tudjuk megállapítani, hogy még mutató névmásról, vagy már névelőről van-e szó.

Emiatt azt találjuk a szakirodalomban, hogy: a mutató névmás és a határozott névelő „kettéválásának megerősödése, az erőteljes elkülönülés, a határozott névelő elterjedése” a késői ómagyar korban következik csak be. (D. Máta 2003: 419; L. még: I. Gallasy 1992: 738)

Vagyis: a névelő korai példányai még nem biztos hogy névelők!

Ez a bizonytalanság alapvetően a következőkből adódik:

- a két elem felszíni pozíciójának egybeesése
- a részben közös funkció (anafora-szerep)
- és az intonáció ellenőrizhetlensége

Gyakori érvelés: A szófajváltást elősegítette a beszédbeli *elhangsúlytalanodás* (D. Máta 2003: 420)

[ami sajnos nem ellenőrizhető, csak a mai a beszélt nyelvből következtethetünk rá, bár utalhatnak rá a hasonlító / gemináló alakok, illetve az egybeírás. L- I- Gallasy 1992: 718 és 721-722]

Ha el is hisszük a hangsúlytalan alak meglétét, az ok-okozati sorrend akkor is fordítva áll fenn: a funkcióváltás (vagy „szófajváltás”) okozta az új kategória hangsúlyozásának megváltozását (és nem az elhangsúlytalanodás okozta a szófajváltást). Generatív nyelvészeti szempontból a hangsúlytalan ejtés pontosan az új kategória, a névelő új szerkezeti helyét tükrözheti (egy frázisértékű morfémából kiejtett szintaktikai fejkategória jött létre)!

⇒ A hagyományos nyelvtörténeti szakirodalomban (vö. Bakró-Nagy 1999: 7; I. Galassy 1992: 721-722) a következő megállapításokat találjuk:

a.) Névelő-előzmény, átmeneti névmás-névelő kategória;

Mi több: a korszak beszélői sem különítették el egyértelműen a kettőt, hanem maguk is átmeneti szófajként értették és alkalmazták azokat

b.) Az előzmény-szófaj és az újonnan kialakult névelő között grammatikai különbség nincs, csak funkcionális!

Ellene: a.) A korszak beszélői valószínűleg intonáltak, és pontosan tudták melyik elemeket mikor és mire használják! Ne tévesszenek meg minket az írásos források elemzésének korlátai! b.) A felszíni szórend egybeesése nem jelenti a grammatikai különbség hiányát!

2.3. Hipotézis és fenti állítások (a. és b.) cáfolata

Hipotézis: A dokumentált korszakokban az ún. névelő-előzmény vagy egy kettős természetű névmás-névelő kategória helyett egy teljes mértékben grammatikalizálódott névelőről beszélhetünk, melyet csupán sokkal szűkebb használati köre különbözteti meg mai utódjától (és a mai magyarra jellemző „túl-determináló” szerkezetektől).

A fenti állítás (a) abból fakad, hogy a névelő azonosítására szolgáló eszközök korlátozottak, a formai kritériumok sajnos nem elégségesek.

Hagyományosan megfogalmazott érvek:

- a névmás ragozható, a névelő már nem, mert egyalakú lesz, de: a főnév előtti pozícióban, a mutató névmás módosítói (jelzői) funkciójában amúgy sem volt ragozható, ezt a tulajdonságot csak később veszi fel (KM korban), amikor már a névelővel kiterjesztett főnévi csoporthoz csatlakozik (vö. *azt a tükröt*)
- elhangsúlytalanodás mint formai kritérium, fent említett (nyilvánvaló) okokból nem ellenőrizhető, így nem is igazolható vagy cáfolható.

Szemantikai kritériumok?

iii.) a névelőnek gyakori az anaforikus használata → sajnos ez szintén nem elegendő; egy mutató névmás szintén lehet pusztán anaforikus, ez a funkció önmagában ég nem különít el egy névelőt.

Viszont:

Mégis támaszkodhatunk *szemantikai kritériumokra* a korai névelő és a mutató névmási módosítók elkülönítésére. A névelőt ugyanis (és ez univerzális jelenségnek tűnik) használhatjuk olyan környezetekben, amelyekben a mutató névmás nem jelenhet meg.

Ilyen környezetek például (Himmelman 2001: 831-841 után)

– Tágabb szituációs használat (*Larger situation use*): bizonyos entitások az első említésükkor is határozottak, mivel általánosan elfogadott vagy ismert a referenciájuk.

(vö. I. Gallasy (1992: 725): prezentálás: általánosan ismertnek tekintettség nyelvi jelölésére szolgál)

– Asszociatív-anaforikus használat

(1) Ma este mutatják be a Diótörőt. **A jegyek** mind elkelték)

Ezekre a használatokra pedig bőven találunk példát az ómagyar szövegekben is, melyek esetében tehát kijelenthetjük, hogy még véletlenül sem lehetnek demonstratív elemek.

(2) Jókk 014/12-15 Tertenek hogÿ nemÿ ygen zepp hews (...) ÿewue **az kappura** es czergete

(Előzmény: 014/03-05 Ilegottan zent ferenc megere Spoletanew vewlgbe .|. Es hogÿ laknanac nemÿnemew helen)

(3) Jókk 058/03-13 De zent fferencz meglewle frater rufent ky ýmmaran kezdetuala p[re]dicalnÿ (...) Es tehat zent fferencz fel haga **az p[re]dicalo zekbe**

(4) Jókk 073/16-19 De ywtuan Aldot vr yesus cristus zewletetÿ napyanak ydnepere kynek zewletetÿ napyara **az apacza lyanak** zoktakuala mÿsere menÿ
Lehetne prezentálás, de valójában asszociatív, mert Szent Kláráról van szó, aki nem mehet az ünnepre betegségé miatt.

(5) Jókk 084/26-27 alazatost leewle **a tewz** mellett

Tűzről szó nem volt korábban, csak házról, és terített asztalokról, ez tényleg szituációs használat, ti. szokott tűz lenni a szobában.

(6) Jókk 103/10-13 Ez legÿen en penetenczeem hogÿ az poclosual egyem egÿ talban Azert mÿkron ewlne **az aztalnal** bodog ferencz az poclosual...

Himmelman Hawkinsra (1978, 1991) hivatkozik, bár Hawkinsnál nem feltétlenül erre a két esetre van kihegyezve az érvelés.

Hawkins (1991): a határozott névelő általánosan elfogadott szemantikai funkciói mellett (egzisztenciális preszuppozíció és egyediség [= uniqueness]), pragmatikai szempontokat is figyelembe kell venni: a névelővel ellátott entitásnak egy pragmatikai paraméterek mentén meghatározható halmazba kell tartoznia. Ez a halmaz lehet egészen kicsi (épp említett, látott, stb. dolgok halmaza) vagy egészen nagy (univerzálisan elfogadott létező és egyedi jelenségek). A lényeg, hogy a beszélő és a hallgató közötti diskurzusban jelen legyen, tehát osztozzanak ezen a halmazon, azaz asszociációs hálón. Az egyediség, azonosíthatóság mindig csak ezen az adott halmazon belül kell, hogy fennálljon (*ezért* nem elegendők a szemantikai kritériumok; a beszédhelyzetre, pragmatikára is kell hivatkoznunk!)¹

¹ Hasonló megközelítésmódok *inter alia*: Westerståhl (1985): *contexts sets*; Roberts (2003): *informational uniqueness relative to the discourse situation*.

Megjegyzendő: hogy egy adott entitás határozottságát (vagyis egyediségét, azonosíthatóságát) egyéb eszközökkel is lehorgonyozhatjuk, ilyen tipikusan a birtokosság, jelzőkel, határozókkal való megszorítás, vonatkozó mondatokkal való megszorítás. Ilyenkor a kérdéses entitás referenciáját egy már ismert diskurzus-szereplő referenciáján keresztül azonosíthatjuk.

(Más szóval: ezekben az esetekben a névelő hiánya nem zavaró, a szemantikai értelemben vett határozottság megállapítása, vagyis a főnévi szerkezet referenciájának azonosítása akadálytalan. Erről még l. lejjebb!)

A másik (b) állítás szerint a névelős szerkezet csak funkcionális változáson esik át, megjelenésével grammatikai változás nem történik.

Az én álláspontom:

Két homofón elemről van szó ebben a szinkrón állapotban (ÓM kor 1. fele). Ezek grammatikai különbsége abban nyilvánul meg, hogy különböző szerkezeti pozíciót posztulálunk nekik.

Kifejtve: A mutató névmási módosító funkcióhasadásával egy időben azonnal megváltozik az így létrejött névelős szerkezetek grammatikája is: pontosan ez a strukturális átrendeződés képezi a grammatikalizálódás alapját.

Egy generatív nyelvelméleti keretben megfogalmazott történeti modellben ez egy igen alapvető és radikális változást jelent: ti. egy új funkcionális réteg (DP réteg) születését. (Kérdés persze, hogy a strukturális változást pontosan hogyan modellezzük. Mi az újdonság: a DP frázis felépülése, vagy a meglévő, de ez idáig üres D fej kitöltése? Ami viszont fontos: A DP réteg megépülése, vagy átalakulása egyúttal keretet biztosít a későbbi fejleményekhez, a névelő használatának kiterjesztéséhez, ill. új determináns típusok születéséhez.)

3. Az ÓM DP felépítése, a névelő megjelenésének modellezése

A mai szinkrón állapotra vonatkozó elméleti kutatások, azaz az NP/DP felépítésének (határozottság, birtokos szerkezet) generatív nyelvészeti modellezése: *inter alia* Szabolcsi – Laczkó 1992, Szabolcsi 1994; Bartos 2000, 2001; É. Kiss 2000.

Korábbi nyelvfázisokra nem igazán készült hasonló elemzés.

Kivétel: Kenesei (1995: 289) rövid javaslata a határozott névelő kialakulásának a birtokos szerkezettel való összefüggésére és ennek modellezése.

Az újlatin nyelvek névelőinek kialakulásával kapcsolatban viszont született már javaslat: Pl. Giusti (2001) a latin *ille* újraértelmeződése névelőként (lásd (7)).

A mutató névmási és a névelős szerkezet valószínűleg sokáig élt párhuzamosan egymás mellett, míg végül egy új mutató névmási sor is kialakul, mégpedig egy nyomatékosító elem (*eccum*) és a Dem összekapcsolódásából, ezek idővel fonológiai, majd szintaktikai értelemben is összeolvadnak (8).

Giusti (2001: 167):

(7) a.	DP		b.	DP	
	DemP	D'	⇒	Spec	D'
	(IL)LE	D		D	...
		...		(IL)LE	

Giusti (2001: 170):

(8)	a.	DemP		b.	DemP
		DemP	Dem'		Spec
			Dem		Dem'
					Dem
		ECCUM-	(I)STE		(EC)CU-E-STE
		ECCUM-	(I)LLE		(EC)CU-E-LLE

Ezt az elemzést azért érdemes megfontolni, mert a magyarban is valami – Giusti (7) alatti ábrájához – hasonló történhetett.

→ A ómagyar mutató névmási módosító és a névelő egy adott szinkrón állapotban alakilag megegyezett ugyan, de szerkezetileg már máshol volt található. A főnévhez viszonyított felszíni sorrendjük persze megegyezik. (Feltehetően az intonáció/hangsúly jelölhette különböző szintaktikai helyüket és frázis- illetve fejkategória mivoltukat.)

→ A két különböző szerkezeti pozíció meglétét támasztja alá az új ‘az az ajtó’ típusú szerkezetek megjelenése! [NB. Ezek csak egész későn jelennek meg az ÓM korban és még eléggé ritkán (I. Gallasy 1992: 722-723).]

A magyarban ugyanis – meglátásom szerint – az történik, hogy nem egy nyomatékosító szó beillesztésével (8) egyértelműsítették a felszínen egybeeső alakokat, hanem *dupla kiejtés-sel*. Pontosabban mindkét szerkezeti hely fonológiai kitöltésével (9). ⇒ Ha egy darab ‘az’ van, akkor az a fejpozícióban lévő névelő, ha két ‘az’ van, akkor tudni lehet, hogy a felső nyilván a mutató névmási módosító. (Elég furcsa: mintha a MNM lexikális specifikációja „gyengült volna”: a +deiktikus jegyet megtartotta, de a +def jegyet elvesztette?)

(9)	a.	DP	
		DemP	D'
		D	NP
		<i>az</i>	<i>az</i> <i>ajtó</i>

Bár ez a fejlemény csak az ÓM kor végéről és ritkán adatolt, egyértelmű előfeltétele volt, hogy a fent említett szerkezeti kettősség már fennálljon. Ha a névelővel ellátott főnévi csoport belső szerkezete nem változott volna meg, akkor a mutató névmási módosító és a névelő továbbra is ugyanazt a helyet foglalták volna el, és a (9) alatti konstrukciók soha nem jöhettek volna létre.

A közelre mutató névmás esetében, ami nem esett egybe alakilag a névelővel, ilyen eljárásra nem volt szükség, ezért az ‘ez az ajtó’ típusú szerkezetek nyilván csak analógiásan jöttek/jöhettek létre. Ezt a feltevésemet alátámasztja, hogy ezek a szerkezetek valóban csak jóval később terjednek el: vö. Dömötör Adrienne látványos statisztikái a KM korra: (apoztrófok közötti ‘az az ajtó’, stb. beszúrás tőlem)

Dömötör (2008: 24-25):

		XVI. sz.	XVII. sz.	XVIII. sz.	a kor egésze
egyeztetett <i>az</i>	‘az az ajtó’	54,5%	91,7%	92,6%	85,5%
nem egyeztetett <i>a(z)</i>	‘az ajtó’	45,5%	8,3%	7,4%	14,5%

		XVI. sz.	XVII. sz.	XVIII. sz.	a kor egésze
egyeztetett <i>ez</i>	‘ez az ajtó’	3,8%	21,5%	40,8%	20,4%
nem egyeztetett <i>e(z)</i>	‘ez ajtó’	96,2%	78,5%	59,2%	79,6%

Másrésről egyébként a magyarban is vannak az újlatin megoldásra (8) emlékeztető eljárások, csak azok nem terjedtek el olyan széles és pláne nem kizáró mértékben, mint például az olasz esetében.

1.) Az *ezen*, *azon* nyomatékos alakok állítólag már ősmagyar koriak (D. Máta 2003: 217), és a JókK-ben egyébként elég gyakoriak (I. Gallasy 1992: 723). ÓM jelentésük: „ugyanaz”? Kérdés, hogy ez a jelentés meddig tartja magát és mikor lesz sima MNM.

2.) Az *emez*, (*~imez*), *amaz* alakok az ómagyar korban jelennek meg (D. Máta 2003: 402)

(Pl. „Imez vennek mosam en meg labat, te kedeg az masyknak” VrgK, 60.)

Ezek az alakzatok (főleg a 2. sor) hasonló folyamat eredményeképpen jöhetett létre, mint azt (8) alatti ábra szemléltette. E nyomatékos mutató elemek egyébként *ma sem* használhatók névelővel együtt, vagyis használatukkor a (9) alatti dupla kiejtés fel sem merült.

(⇒ a két lehetséges DP felépítés szépen megfér egymás mellett egy szinkrón nyelvéllapotban is – így ma is)

Ilyen típusú elemzések eddig nem igazán születtek a magyarra, egyedül Kenesei István (1995: 289) rövid javaslata és elemzése. (Nem ismétlem meg itt. Lényeg, hogy a névelő kialakulása összefüggött a birtokos szerkezetnek azon tulajdonságával, hogy mindig határozottságot hordoz: D/Agr funkcionális kategória feltételezése, amely idővel kettéhasadt)

Illetve a legfrissebb tanulmány, amely foglalkozik a határozott névelő kialakulásával (Bakró-Nagy 1999: 8-9), szintén a birtokos szerkezetekkel hozza kapcsolatba a névelő elterjedését.

→ a névelőzés rohamos mértékben a birtokosi személyes névmás előtt valósult meg, és erre a jelenségre építve (illetve Wacha Balázs egy korábbi tanulmányát referálva) amellel érvel, hogy a határozott névelő elterjedésében annak határjelölő funkciója játszott meghatározó szerepet. A személyes névmás grammatikai funkciójának biztosítására (vagyis hogy alanyként vagy birtokosként szerepel a mondatban) pontosan a névelő bevezetése szolgált az utóbbi esetekben.

A határjelölő funkció nem meggyőző, mert önmagában nem elégséges egy ilyen széleskörű változás kialakulásához. Az intonáció ugyanúgy megteszi (vö. ma: topik, fókusz, hatókörök). Ezt Bakró-Nagy (1999: 13) is belátja, de úgy érvel, hogy az *írott szöveg* használata (melyben a szupraszegmentális határjelzések nem érvényesülhettek) segítette elő a változást. Ez az állítás azonban egy igen széleskörű írásbeliséget feltételez a középkorban, ami aztán visszahathatott a beszélt nyelvre. (↔ általában azt tapasztaljuk hogy a beszélt változatok tartalmazzák az újításokat és ezek jelennek meg lassan az írott regiszterekben is)

Elméleti nyelvészeti kérdés marad, hogy az ómagyar adatokat megelőző, névelőt egyáltalán nem tartalmazó nyelvfázisokra posztuláljunk-e egy üres D-fejet és egy DP réteget, melyet az újonnan megjelenő funkcionális elem egyszerűen csak kitölt, VAGY tegyük fel, hogy a DP réteg csak a névelő szisztematikus megjelenésével „születik meg” és válik szükségessé a magyarban.

A világ számos nyelvében nincs határozott névelő, ami nem jelenti azt, hogy ezek a nyelvek ne tudnák kifejezni a határozottságot, specifikusságot *szemantikai* értelemben.

A határozottság szemantikai vagy pragmatikai jelensége univerzálisnak tekinthető, csak ennek grammatikai megvalósítása nyelv-specifikus. (Lyons 1999: ???)

Mit is jelent a *határozottság*? → azonosíthatóság: A beszélő azt jelzi, hogy hallgató azonosítani tudja a főnévi kifejezés referenciáját, ez ugyanis a diskurzus és/vagy közös tudásuk része)

Az azonosíthatóság szemantikai kategóriája prototipikusan megvalósul nyelvtanilag is, de egyáltalán nem minden nyelv kódolja ezt a jelenséget névelővel. A névelő csak a fent említett szemantikai/pragmatikai határozottság grammatikalizációja, amit nem minden nyelv hasznosít (Lyons 1999).

Az is nyelvenként változhat, hogy ennek a szemantikai mezőnek mekkora részét grammatikalizálta egy adott nyelv: (pl. adott nyelvben: határozott névelő használata az anaforikus funkcióra, de egyéb tipikus használatok nem jelennek meg (szituációs, közös tudáson alapuló, asszociatív-anaforikus használat))

A határozottságot, úgy tűnik, a magyar nyelvben korábban is remekül meg lehetett állapítani (vö. tárgyas ragozás alapnyelvi megléte → határozottsági egyeztetés az NP-vel!). Amúgy is nonszensz lenne azt gondolni, hogy korábban (az ősmagyar beszélők számára) ne lettek volna világosak a használt főnévi kifejezés szemantikai tulajdonságai, referencialitása, azonosíthatósága, egyedisége, stb.

A névelővel nem rendelkező nyelvekre azért is szoktak egyébként egy üres D kategóriát vagy DP réteget feltételezni, mert az egyik elterjedt – többek között Szabolcsi Anna által képviselt – megközelítés szerint a determinánsnak alárendelő szerepe van, ez teszi a főnévi kifejezést (NP) komplementummá / argumentummá. A pusztán főnévi kifejezés alapvetően predikátum természetű, ezt a determináns vagy a D-fej horgonyozza le a való világra. Az argumentumság pedig a referencialitás szintaktikai letükrözése. Eszerint tehát a strukturális D-pozíció felelős a referencialitásért, a névelő csak ennek (nem-kötelező) grammatikalizációja.

A D kategória, a DP hipotézis és a névelővel nem rendelkező nyelvek elemzéseiről összefoglalóan és részletesen lásd: Alexiadou (2007: 51-157), sok helyen támaszkodva Lyons (1999)-re. A határozottság szemantikai és pragmatikai vonatkozásaihoz (kutatástörténeti áttekintéssel) l. például Abbott 2004: 122-149.

4. Vizsgálat egységes korpuszokon: a Jókai-kódex

Feltételezzük, hogy a névelő megjelenése előtt, a magyar nyelvben ugyanúgy jelen volt a (szemantikai és pragmatikai) határozottság kódolásának és dekódolásának eszköze, csak jelentősen különbözött a mai rendszertől. A névelő-használat viszont már a legkorábbi kódexektől kezdve kimutatható, és mindenhol megfigyelhető ingadozás is.² Éppen ezért kívánatos megközelítésmód volna a névelőhasználat egységes, zárt korpuszokon történő vizsgálata. A nyelvtörténeti kézikönyvekben megjelenő sokszínű képet okozhatja a korszak több forrásának egyidejű vizsgálata. Hosszú távú tervem, hogy kísérletet teszek az egyes szinkrón nyelvállapotok modellezésére, amelyet határozottan elősegíthet az épülő ómagyar adatbázis. Ez nemcsak lerövidíti az adatkeresési időt, de a morfológiai elemző segítségével intelligens keresési parancsokat is megfogalmazhatók majd.

Az egyik legkorábbi, igazán hosszú, összefüggő narratív szövegmémlékünk, a *Jókai-kódex* elemzésétől joggal remélhetjük, hogy egy korai, egységes szinkrón nyelvállapotot tudunk segítségével rekonstruálni.

² A beszélt nyelv jelentősen eltérhetett az írott változatról (vö. misszilisek névelőhasználatára előrehaladottabb), és számolnunk kell a területi (dialektális) eltérésekkel is.

Az Árpád-kori kis szövegemlékeket sajnos ilyen alapon ki kell zárni, mivel túl rövidek, nem alkotnak egységes korpuszt, se időben se térben, néha datálásuk is problematikus, töredékesek, vagy műfaji problémák merülnek fel (GyS gyakorlatilag csak egymásra következő főnévi szerkezetek, felsorolásban).

A névelő-gyanús esetek sokat vitatott előfordulásai:

HB: 4 előfordulás: oz gimilf

KT és SZ: Ez oz ýlten mynt.,^{evt} esmeriuc; quit sceplev nem illethet

GYS: oz kerezt fan figeu kepeben

Kiinduló hipotézisem (megismételve): Az ún. névelő-előzmény vagy egy kettős természetű névmás-névelő kategória helyett egy teljes mértékben grammatikalizálódott névelőről beszélhetünk, melyet csupán sokkal szűkebb használati köre különbözteti meg mai utódjától

Célom ezek után nem csupán azon esetek lehatárolása, amikor a névelő használata kötelező és ezért megjósolható, hanem szisztematikus magyarázatot szeretnék adni azokra az esetekre, amikor látszólag hiányzik bármiféle determináló elem, pedig a kontextus határozott/specifikus interpretációt sugall.

A Jókai-kódex kori ÓM sok tekintetben logikusabb szisztémának tűnik a későbbi nyelvfázisoknál, ahol a már eleve határozottnak interpretálható főnévi kifejezések mellett is megjelenik a névelő, hiszen ez utóbbi egyfajta túl-determináltságot eredményez. (Vö. mai magyar: *Hugónak a sisakja, ez a sisak, az én sisakom*, stb. vagy az expletív névelő-használat, pl. tulajdonnevek mellett. „Jön a Hugó is!”) Ezzel szemben a Jókai-kódexben a névelők olyan helyzetben jelennek meg, ahol ténylegesen szükség van a determináltság jelölésére, mivel *egyéb* eszközök nem teszik lehetővé a szemantikai határozottság (vagyis a referenciális azonosíthatóság) értelmezését. Vagyis egyelőre ott nem lesz névelő, ahol *nem is kell!*

⇒ Az igazán érdekes feladat a névelő *hiányának* pontos feltérképezése a legkorábbi korpuszokban, a „hiány grammatikájának” leírása és megértése.

Fentiek értelmében nem várunk névelőt (ill. „megengedjük” annak hiányát) a következő esetekben:

– tulajdonnevek, mivel inherensen referenciálisak (ún. ‘merev jelölők’ Kriepke 1972, Kiefer 2000: 161)

– birtokosság esetén (birtokos személyjellel jelölt főnév előtt, birtokos jelzős szerkezetekben)

– mutató névmási módosítóval ellátott NP

– valamely határozóval bővített, vonatkozó mondattal / jelzővel bővített NP (ezek is leszűkíthetők, azonosíthatják ugyanis az NP referenciáját)

Érdekes: egy gyors kísérlet eredményeképpen kimutatható, hogy a HB-re ez teljesen ráillik. Ha nem azt próbáljuk megmagyarázni, hogy a névelő-gyanús előfordulások névelők-e, hanem a névelők *hiányára* koncentrálnunk, akkor észre kell venni, hogy minden ilyen esetben valami *más* eljárás segíti a referencia lehoronyzását (amennyiben az szükséges), vagyis további determináns jelenléte feleslegessé válik.

Hasonló megfigyelések a szakirodalomban:

1.) I. Gallasy Magdolna a korai és a késői ÓM korra is feldolgozza a névelő-nélküliséget. (1.

*TNy*t vonatkozó fejezetei)

Korai ÓM: I. Gallasy (1991: 471-473): névelő-előzmény nélküliség:

tulajdonnév jellegű szavakkal + birtokos kifejezésekben

Késői ÓM: I. Gallasy (1992: 734-737): „A határozottság kétszeres jelölése kissé későbbi fejlemény” de a már eleve határozott főnévi szerkezetek mellett is – nem következetesen – megjelenik a határozott névelő a kései ÓM korban: a) tulajdonnevek, tulajdonnév jellegű szavakkal, b) valamilyen grammatikai eszköz következtében (is) határozott főnevekkel, szerkezetekben (főleg a birtokos szerkezettel kapcsolatosak)

Csakhogy a Jókai-kódexben az utóbbi jelenségek még egyáltalán nem jellemzőek. Vö.:

(10) JókK 004/08 ew agyaban

(11) JókK 040/06-08 nemelyek zalnakuala feyere .|. nemelyek terdere .|. nemelyek vallara

2.) Imre Samu (1953): A határozott névelő használata a Bécsi Kódexben → Kimutatja azon eseteket, ahol nincs hat. névelő, és az adatok egyezést mutatnak a mi kiinduló listánkkal:

– tulajdonnevek, és tulajdonnév jelegű szavak előtt nincs névelő

– bármilyen birtokos jelző vagy ragos birtokos mellett a birtokszón nincs névelő

– birtokos személyragos főnév, vagy személyes névmási birtokos mellett sincs névelő

– jelzős szerkezetek előtt viszont általában van névelő, sőt a jelzős tulajdonnevekkel is

– Az *ez az ember* típust nem említi, de tudjuk, hogy az későbbi fejlemény

Imre Samu (1953: 353-354) rámutat a *generikus* olvasatú főnevek előtti névelőhiányra (egyes és többes számban is). Már Simonyi (1914: 70) és Klemm (1928: 318) is másodlagos fejleménynek tartja a névelő megjelenését „az egész fajra való rámutatás” esetében.

⇒ A határozott névelő megléte/hiánya tehát kifejezetten különbséget tesz a generikus és egyedi olvasat között?

Mindezek után hipotézisünket a Jókai-kódex szövegében is tesztelhetjük:

Megj.: A Jókai-kódex névelő állományával foglalkozik Balázs János 1953-as tanulmánya, de pusztán felsorolja az evidensnek tekinthető előfordulásokat, egyébként pedig nem idevágó kérdésekkel foglalkozik.

Feladat: meghatározni és megindokolni a kört, ahol még nem jelenik meg a névelő.

Első pillantásra a tiszta esetek szépen kimutathatók az adatok szintjén (tulajdonnevek, birto-
koltság). Az ilyen egyértelmű okokra nem visszavezethető névelőtlen esetekre pedig a követ-
kező lehetőségeket érdemes megvizsgálni:

– Generikus (fajtajelölő) használattal állunk szemben

(12) JókK 080/26 Azert **penzt** ne zeressetek mert czalard

Probléma: A generikus olvasat nehezen tesztelhető, egyenként kell mérlegelni a példákat. Hogy mi lehet egy fajta, azt a beszélőközösség tudása határozza meg (nem a nyelvtan) és kon-
textusonként is változhat.

– Az NP referenciája egyéb határozóval kellőképpen megszorított, így azonosítható:

(14) JókK 003/06-08 De vr Bernard ky vala asisiabely Ø nemessek kezzewl es belczek
kezzel ýeles

– Számíthat továbbá az argumentum-pozíció (vö. I. Gallasy 1992: 740-741), amennyiben el-
fogadjuk az érvelést, hogy a D kategória teszi argumentummá a főnévi kifejezést. Ennek meg-
felelően, ha a kifejezés nem argumentum a mondatban, hanem szabad bővítmény, akkor a
határozottság tekintetében alulspecifikált maradhat:

(15) JókK 015/27-016/01 Tehat elmene frater masseus . zent ferenchez Aluan výmadsagban
erdewben

– Külön magyarázatot igényel a jelzős szerkezetekben megfigyelhető ingadozás. Vizsgálan-
dók a módosítók típusai, az egész módosított NP szintaktikai beágyazottsága, esetleg a fenti
pontokkal való összefüggése.

A Jókai-kódex fenti szempontok szerinti feldolgozása folyamatban van.

Komoly nehézséget jelent, hogy bár *van* elektronikus adatbázisunk (Jakab László-féle), amit magunk is fel- illetve átdolgozunk az MGTSz adatbázis számára, elég nehéz adatot kinyerni a problémás esetekre. Az *az* morfémának (valószínűsíthetően névelő funkcióban) eleve több mint 700 előfordulása van, de hogyan keressünk a *hiányára*? Ez gépileg egyelőre lehetetlen a rendelkezésre álló eszközeinkkel. A Jókai-kódex összes főnévi kifejezését tehát hagyományo-
san, manuálisan kell végignézni.

Viszont egy ilyen kimerítő vizsgálat azt eredményezheti, hogy a későbbi kódexek névelőhasználatának vizsgálatakor már komoly előfeltevéseink és hipotéziseink lesznek a névelőszerkezetek terjedéséről, és remélhetőleg pontosabban modellezni tudjuk majd a határozottság grammatikalizációjának lépcsőfokait – idővel akár a továbbfejlesztett gépi keresés (morfológia elemző) bevonásával is.

Hivatkozások

- Abbott, Barbara 2004. Definiteness and Indefiniteness. In: Laurence R. Horn – Gregory Ward (eds.): *The Handbook of Pragmatics*. Blackwell Publishing, 122-149.
- Alexiadou, Artemis et al. 2007. *Noun Phrase in the Generative Perspective*. Studies in Generative Grammar 71. Berlin – New York: Mouton de Gruyter.
- Balázs János 1955. A magyar határozott névelő kialakulása. *Nyelvtudományi Közlemények* 57. 204-225.
- P. Balázs János 1981. *Jókai-kódex XIV-XV. század*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 9-20.
- Bakró-Nagy Marianne 1999. A magyar határozott névelő kialakulásának szintaktikai vonatkozásai. In: Büky László – Forgács Tamás (szerk.): *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei I. Magyar és finnugor mondattörténet*. Szeged, JATE Magyar Nyelvészeti Tanszék, 5-13.
- Bartos Huba 2000. Az inflexiós jelenségek szintaktikai háttere. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan 3. Morfológia*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 653-762.
- Bartos Huba 2001. Mutató névmási módosítók a magyar főnévi szerkezetben: egyezés vagy osztozás? In: Bakró-Nagy M. – Bánréti Z. – É. Kiss K. (szerk.) *Újabb tanulmányok a strukturális magyar nyelvtan és a nyelvtörténet köréből*. Budapest: Osiris. 19-41.
- Dömötör Adrienne 2008. A főnévi névmási kijelölő jelző a középmagyar korban. In: Büky László – Forgács Tamás – Sinkovics Balázs (szerk.): *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei V*. Szeged, Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék, 17-25.
- É. Kiss Katalin 2000. The Hungarian Noun Phrase is like the English Noun Phrase. In: Alberti G. – Kenesei I. (eds.) *Approaches to Hungarian 7*. Szeged, 121-149.
- I. Gallasy Magdolna 1991. A névelő és névelő-előzmény. In: Benkő L. (szerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana I. A korai ómagyar kor és előzményei*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 461-475.
- I. Gallasy Magdolna 1992. A névelők. In: Benkő L. (szerk.), *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1. A kései ómagyar kor. Morfematika*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 716-770.
- Giusti, Giuliana 2001. The birth of a functional category: from Latin ILLE to the Romance article and personal pronoun. In: Cinque, G. – Salvi, G. (eds.) *Current studies in Italian Syntax. Essays offered to Lorenzo Renzi*. 157-171.
- Hawkins, John A. 1978. *Definiteness and indefiniteness*. London: Croom Helm
- Hawkins John A. 1991. On (in)definite articles: implicatures and ungrammaticality prediction. *Journal of Linguistics* 27. 405-422.
- Heine, B. – Kuteva, T. 2002. *World lexicon of grammaticalization*. Cambridge: CUP.
- Himmelman, Nikolaus P. 2001. Articles. In: Martin Haspelmath et al. (eds.): *Language Typology and Language Universals*. Handbücher der Sprach und Kommunikationswissenschaft. Volume 20.1. Berlin – New York: Walter de Gruyter, 831-841.
- Imre Samu 1953. A határozott névelő használata a Bécsi Kódexben. *Magyar Nyelv* 49. 348-359.
- Jakab László 2002. *A Jókai-kódex mint nyelvi emlék szótárszerű feldolgozásban*. DE Magyar Nyelvtudományi Tanszéke, Debrecen.

- Kenesei István 1995. Történeti nyelvtan: elmélet és gyakorlat. *Magyar Nyelv* 91. 281-291.
- Kiefer Ferenc 2000. *Jelentélmélet*. Budapest, Corvina
- Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.) 2003. *Magyar nyelvtörténet*. Budapest, Osiris Kiadó
- Klemm Antal 1928. *Magyar történeti mondattan*. Budapest, MTA
- D. Máta Márta 2003. Szófajttörténet (Ómagyar kor). In: Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.) 2003. *Magyar nyelvtörténet*. Budapest, Osiris Kiadó, 393-429.
- Simonyi Zsigmond 1914. *A jelzők mondattana. Nyelvtörténeti tanulmány*. Budapest, MTA
- Szabolcsi, A. – Laczkó T. 1992. A főnévi csoport szerkezete. In: Kiefer F. (szerk.) *Strukturális magyar nyelvtan I. Mondattan*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 179-298.
- Szabolcsi, A. 1994. The noun phrase. In Kiefer, F. Katalin É. Kiss (eds.) *The syntactic structure of Hungarian*. Syntax and semantics 27. San Diego: Academic Press. 179-274.